

В. В. Денисюк

*к. філол. н., доцент кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

МЕРТВІ БДЖОЛИ НЕ ГУДУТЬ

(до проблеми дослідження лексики бджільництва в діяхронії)

Вивчення історії формування словникового складу мови є актуальним у лінгвістичній науці, незважаючи на те, що українська історична лексикологія має значні напрацювання (див. праці Д. Гринчишина, О. Зелінської, З. Козиревої, О. Крижко, В. Невоїт, Л. Полюги та ін.). Проте прочитання нових розвідок, у яких автори намагаються дослідити формування тієї чи тієї тематичної групи лексики або ж термінології, змушує зробити не зовсім утішний висновок: роботі з пам'ятками приділено вкрай мало уваги, а ілюстративний матеріал перенесено з лексикографічних праць. Що ж у такому разі отримує українська діяхронна лексикологія? Звісно, нічого, окрім дублювання вже відомого.

Прикметно, що для більшості молодих дослідників у галузі історичної лексикології відправною точкою слугує академічне видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983). Однак В. Німчук зазначив, що в одному томі неможливо вичерпно з'ясувати історію всіх макро- і мікросистем, показати долю десятків тисяч лексем [2, с. 6], що має стимулювати молодих науковців до ґрунтовного дослідження навіть невеличкого фрагмента лексичної системи, яке необхідно розпочинати з усвідомлення сутності мови. Для діяхронних лексикологічних студій це розуміння, наприклад, того, що «мова є одним з найбільш достовірних джерел характеристики інтелектуального, культурного і господарського стану тієї чи

тієї епохи, того чи того колективу; мова є часом єдиним знаряддям для відтворення фактів історії культури» [3, с. 3].

Українська мова як репрезентант української національної культури з різних позицій акумулює життєвий досвід народу. Погоджуємося з думкою М. Толстого, що в українській культурі можна виокремити: 1) культуру «книжну», або елітарну; 2) культуру народну, селянську; 3) культуру проміжну, що відповідає просторіччю, яку зазвичай називають «культурою для народу» або «третьою культурою»; 4) традиційно-професійну субкультуру (пастушу, бджільницьку, гончарну та інші на селі, торгово-ремісничу в місті) [4, с. 16]. Такий поділ підтверджує думку про те, що кожна культура може бути присутньою в семантичній структурі лексеми, особливо якщо слово має давні генетичні корені.

У нашій розвідці проаналізуємо лексику бджільництва, що, за М. Толстим, відображає четвертий тип культури – традиційно-професійну. Зауважимо, що вже сама належність до цього типу культури лексики бджільництва проектує специфіку її вживання: дискурс обмежувався людьми, які займалися бджільництвом, а тому послуговувалися номінаціями з чітко закріпленим значенням – термінологічним. Термінологічне значення могло затухати в ситуації спілкування з іншими людьми, нефахівцями в галузі бджільництва, отримуючи стилістично нейтральний статус загальноживаного. Використання ж його в інших типах культури спричиняло семантичні зсуви, наслідком чого ставало розширення семантичної структури та набуття нових стилістичних конотацій. Зауважимо, що в україністиці є спеціальні спроби дослідження термінології бджільництва, у яких, зокрема, авторка наводить історико-етимологічні дані про ту чи ту лексему [5–8], однак повноцінного історичного дослідження лексики бджільництва поки що не отримала.

Джерелом нашої розвідки слугують «Щоденники» генерального хорунжого Миколи Ханенка та Петра Апостола, сина гетьмана Данила Апостола, що засвідчують записи освічених людей першої половини XVIII ст.

С. Ігнат'єва виокремлює чотири жанротворчі ознаки щоденника: «синхронність – автор фіксує події не гаючи часу, “по свіжих слідах”; дискретність – фрагментарність записів, переривчастість; датування – фіксація часу написання повідомлення; регулярність – окремі записи ведуться регулярно» [1, с. 41]. М. Ханенко та П. Апостол занотовували ділові і приватні зустрічі, особливу увагу зосереджуючи на деталізації переміщення, цікавих подіях. Автори, за класифікацією М. Толстого, були представниками елітної культури, отже, їх лексикон репрезентував переважно тематичні групи суспільно-політичної лексики, військової, релігійної, назви осіб за посадою чи родом діяльності (зазвичай вищі верстви населення) та ін., що, залежно від контексту, реалізували спеціальну чи загальноповсюдну семантику. Прикметно, що в записах і М. Ханенка, і П. Апостола натрапляємо на лексику бджільництва. До того ж, як свідчить «Щоденник», П. Апостол цікавився питаннями бджільництва (можливо, і тримав бджіл): *Миргородській сотникъ научилъ меня секрету, какъ поймать всѣхъ чужихъ пчель, которыя бросаются на нашихъ пчель, унося у нихъ весь медъ. Вотъ какъ нужно поступить: выставить одинъ улей, который нужно смазать для приманки медомъ, потомъ въ отверстие вставить трубку, а у другихъ ульевъ заткнуть всѣ отверстия. Такимъ образомъ чужія пчелы, влетая черезъ сказанную трубку, не смогутъ уже выйти, потому что трубка, не касаясь другого конца улья, воспрепятствуетъ имъ найти выходъ* (ДПА, с. 108). Контекст засвідчує один з аспектів роботи пасічника: збереження своїх бджіл та продукту їхньої діяльності від посягань інших бджіл, для чого П. Апостол утворює атрибутивні сполучення з антонімічним значенням. Термінологічну семантику реалізують номени *улей*, *медъ*, а набувають її лексеми *отверстие* ‘отвір у вулику, через який літають бджоли’, *трубка* ‘порожнистий предмет або пристрій, звичайно кільцевого перерізу, призначений для переміщення рідини, бджіл’.

Інші контексти «Щоденника» П. Апостола свідчать, що лексему *мед* ужито зі значенням ‘легкий хмільний напій, виготовлений з меду’: *Экономъ*

княгини прислалъ мнѣ пива и меду (ДПА, с. 110); Саковичъ угостилъ меня свѣжей рыбой, пивомъ и медомъ (ДПА, с. 110), а також у складі сполучення слів, де вона реалізує семантику ‘густа солодка маса, яку бджоли виробляють із квіткового нектару’, конкретизовану атрибутивом, що вказує на локацію – ‘який міститься у стільнику’: Выѣхалъ изъ Савинецъ и ночевалъ въ деревнѣ по сю сторону Лучекъ, гдѣ козакъ Василій Охрименко принесъ мнѣ **сотоваго меду** (ДПА, с. 119).

У «Щоденнику» М. Ханенка натрапляємо на кількісне домінування номена мед ‘легкий хмільний напій, виготовлений з меду’: *За три четверти меду 21 коп.* (ДНХ, с. 7); *На мосту и въ крѣпости роздалось 10 копѣекъ, на медъ и пиво 7 к., на кремѣня 2 к.* (ДНХ, с. 14); ... *бондару за набите кухви на медъ 8 к.* (ДНХ, с. 30); *На пиво и медъ 9 к.* (ДНХ, с. 100); *За медъ и пиво у Івана шафара дано 96 к.* (ДНХ, с. 102) та ін. Дистрибутивний аналіз дозволяє стверджувати, яку семантику реалізує номен. Наприклад, записи за лютий 1732 року свідчать, що мед купували 7, 8, 13, 15, 17, 27 і 29 числа, що слугує додатковим підтвердженням купівлі меду не як продукту діяльності бджіл, а як хмільного напою: *За меду 4 гарци 20 к., за возъ лучины 17 к., на прочее 8 к.* (ДНХ, с. 38); *Дано Василю 10 к., Алексію 4 к., на мясо 10 к., за медъ 8 к., за желѣзо 12 к.* (ДНХ, с. 38); *За козла жювтого 40 к., на рибу 64 к., на медъ 22 к.* (ДНХ, с. 40). Окрім частотності, допоміжним критерієм для визначення семантики є задекларована сума коштів, заплачена за мед. Це доводить, наприклад, що М. Ханенко придбав для ченців Петропавлівського монастиря саме хмільний напій: *Заплатилъ за медъ въ домъ братскій петропавловскій 70 к.* (ДНХ, с. 35), в інших контекстах цей критерій дозволяє кваліфікувати в лексемі мед значення продукту діяльності бджіл: *Парфененку даны за медъ 12 рублей* (ДНХ, с. 130); *За 20 пудъ меду заплачено Федору Пригаровскому 21 р. 54 к.* (ДНХ, с. 141).

Додатковим критерієм слугує тара. Зокрема, для транспортування чи зберігання продуктів харчування використовували тару, виготовлену з лубка і

призначену не для рідких продуктів і напоїв (молока, пива та ін.). Тому в реченні *Рубайленки лубку меду принесли* (ДНХ, с. 126) лексема *мед* реалізує семантику ‘густа солодка маса, яку бджоли виробляють із квіткового нектару’.

Уточнити значення допомагають і атрибутиви, що вказують на додаткову інформацію про денотат. Зокрема, у сполученні слів *медъ разсиченный* атрибутив слугує репрезентантом локативного «походження» меду – із розсіки, тобто просіки, спеціальної вирубки лісу під пасіку: *Привезень и медъ разсиченный въ Погарѣ* (ДНХ, с. 200).

Натрапляємо у «Щоденнику» М. Ханенка й на інші тематичні групи лексики бджільництва. Прикметно, що систему номінацій бджільництва в пам’ятці представляють іменники *рой* ‘бджолосім’я’, *воскъ* ‘пластична маса жовтого або білого кольору, яку виробляють бджоли для стільників’, складені утворення на позначення «місця проживання» бджіл *бортные деревья*, *бортная сосна*: *Я по обѣдѣ зъ синомъ Василемъ ездилъ на Василювку, где при нашей бытности господарь тамошный поймалъ рой пчоль, а сказовалъ, что два рои-жъ новыє сѣли въ бортныхъ деревьяхъ нашихъ, коло того-жъ футора найдуючихся* (ДНХ, с. 165); *Противъ сего числа згорѣла сосна наша съ пчолами бортная въ роци, въ которой найпервей подрѣзовали медъ вчора* (с. ДНХ, с. 225); *Свѣчарцѣ на полтора фунта воску и на ярѣ 25 к.* (ДНХ, с. 43) та ін.

Отже, досліджувані «Щоденники» засвідчують потрапляння в неспеціальні тексти лексики бджільництва, що в контекстах реалізують спеціальну семантику, яка, проте, тяжіє до загальноповживаної саме через жанрові особливості пам’яток.

Умовні скорочення джерел дослідження

ДНХ – Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. Київ, 1884. 584 с.

ДПА – Дневникъ Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.). *Кіевская старина*. 1895. Т. 50. № 7/8. Отд. 2. С. 100–155.

Список використаних джерел:

1. Ігнат'єва С. Діаріуш як жанр щоденникового дискурсу. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2018. Vol. VI. Pp. 37–43.
2. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ : Наук. думка, 1992. 412 с.
3. Сороколетов Ф. П., Кузнецова О. Д. Очерки по русской диалектной лексикографии. Ленинград : Наука, 1987. 230 с.
4. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва : Индрик, 1995. 509 с.
5. Шматко І. В. От прототермина к современным названиям: история формирования ядра украинской терминосистемы пчеловодства. *Вестник Челябинского государственного университета: Филология. Искусствоведение*. 2013. Вып. 84. № 31 (322). С. 171–173.
6. Шматко І. В. Найдавніші назви на позначення місткостей для меду: тенденції семантичного розвитку. *Українська мова в ХХІ ст.: традиції і новаторство*. Тези доповідей ІІ Всеукр. лінгвістичного форуму молодих учених, Київ, 24–26 квітня 2012 року. Київ : ІУМ НАНУ, 2012. С. 303–308.
7. Шматко І. В. Реліктові назви житла бджіл в українській мові. *Українська мова*. 2008. № 3. С. 114–119.
8. Шматко І. В. Семантичне навантаження терміна *мед* у сучасній українській мові. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ : КНЕУ, 2007. С. 223–228.

О. В. Дуденко

*к. філол. н., доцент кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

ПРО ВСЕ СКАЖУТЬ ОЧІ: ХУДОЖНЯ МАЙСТЕРНІСТЬ

М. СТЕЛЬМАХА У ЗОБРАЖЕННІ ЖІНОЧИХ ОЧЕЙ

Зовнішність людини є об'єктом вивчення різних наук: психології, медицини, фізіогноміки, хіромантії, криміналістики та ін. У лінгвістиці про неї йдеться або коли оцінюють художню майстерність письменника, або коли з'ясовують роль портрета у розкритті художнього образу (М. Бабенко, О. Бірюкова, М. Братусь, І. Гоцинець, І. Іванова, В. Ніколаєнко, І. Семенчук, Г. Старикова та ін.). Проте останнім часом мовознавці зосереджують свою